

Inleiding

Samenwerken tegen georganiseerde misdaad

Dr. Richard Staring (Criminologie, Erasmus Universiteit Rotterdam)

Met uitzondering van de bijdrage van Nelen, die verslag doet van de belangrijkste bevindingen uit het onlangs gepubliceerde *Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur*, loopt (inter)nationale samenwerking in de aanpak van georganiseerde misdaad als een rode draad door deze nieuwsbrief. Zo beschrijft Terpstra op basis van nog te verschijnen onderzoek de soms gebrekkige coöperatie tussen bedrijven en overheidsdiensten in de ontwikkeling van strategieën tegen de georganiseerde criminaliteit. Spapens en Fijnaut beschrijven in deze nieuwsbrief de politieke en justitiële samenwerking tussen Duitsland, België en Nederland en komen tot de conclusie dat de landsgrenzen in de Euregio Maas-Rijn om allerlei redenen een belangrijk obstakel vormen bij coöperatie in de strijd tegen (georganiseerde) misdaad. Je kunt je slechts afvragen hoe politieke en justitiële samenwerking gestalte moet krijgen als landen niet zo nauw met elkaar verweven zijn. De auteurs van *De sociale organisatie van mensensmokkel* pleiten voor verdergaande vormen van gecoördineerde, internationale samenwerking ter bestrijding van professionele, transnationaal georganiseerde mensensmokkelorganisaties. Maar hoe kan justitiële samenwerking worden gerealiseerd met landen waar de doodstraf bestaat, waar individuele rechten op vrijheid geen gemeengoed zijn en waar (delen van) overheden verbonden zijn met georganiseerde misdaad en hier aan verdienen? Al deze studies wijzen er ook op dat er in samenwerking wordt geïnvesteerd. Gegeven het transnationale karakter van georganiseerde misdaad lijken dergelijke investeringen een meer dan noodzakelijke ontwikkeling.

Analyse

Mensensmokkelsamenwerkingsverbanden: van onderhandeling naar bevel

Dr. Richard Staring (Criminologie, Erasmus Universiteit Rotterdam)

De sociale organisatie van mensensmokkel (Staring, Engbersen, Moerland et al. 2005) heeft als centrale doelstelling inzicht te bieden in kenmerken van mensensmokkelaars en hun 'samenwerkingsverbanden', de werkwijze van mensensmokkelaars en in de positie van Rotterdam als doorvoerhaven en/of eindbestemming in het proces van mensensmokkel. Hiertoe is intensieve dossierstudie verricht, toegespitst op elf opsporingsonderzoeken die zijn uitgevoerd door diverse rechercheonderdelen van de politie Rotterdam-Rijnmond. Deze onderzoeken hebben betrekking op dertien criminele samenwerkingsverbanden, waarbij niet alleen verdachten (N=82), maar ook een bredere kring van anderszins betrokkenen (N=104), verdachte en betrokken rechtspersonen (N=28) en gesmokkelde migranten (N=621) in kaart is gebracht. Naast deze dossierstudie is secundaire analyse verricht op eerder verzameld materiaal over de komst van illegale vreemdelingen naar Nederland. Hierbij kon gebruik worden gemaakt van 325 interviews met illegale vreemdelingen uit diverse herkomstlanden. De rapportage besluit met verschillende implicaties voor beleid en opsporing, die mede op een in de rapportage ontwikkeld continuüm van mensensmokkelverbanden gebaseerd zijn. In dit continuüm staat het *onderhandelingsnetwerk* tegenover het *bevelsnetwerk*. Aan de basis van deze ideaaltypische polen liggen verschillende kenmerken van netwerken: dominantie en coördinatie (uit de organisatiesociologie, cf. DiMaggio 2001) en transnationale inbedding (uit de internationale migratie literatuur, cf. Portes 1999).

Inhoudsopgave

- ◆ Inleiding
- ◆ Analyse
 - Mensensmokkelsamenwerkingsverbanden: van onderhandeling naar bevel
 - Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur
 - Criminaliteit en rechtshandhaving in de Euregio Maas-Rijn
- ◆ Discussie
 - Bedrijfsleven en georganiseerde criminaliteit
- ◆ Onderzoek in het buitenland
 - Mondialisering en illegale markten
- ◆ Signaleringen
- ◆ CIROC-studiedagen

Een continuüm van mensensmokkelverbanden

Het *onderhandelingsnetwerk* kenmerkt zich door een gering aantal verdachten, een weinig gedifferentieerde taakverdeling en een relatief grote hoeveelheid 'buitenstaanders', die een zeer beperkt aantal diensten voor het samenwerkingsverband verrichten. In een dergelijk samenwerkingsverband zijn er geen personen aan te wijzen die in staat zijn anderen binnen het samenwerkingsverband te domineren. Onderhandelen ligt in de rede en ook oefent men nauwelijks controle uit op de gesmokkelde migranten. Met voorkeuren en wensen van de klanten wordt voor zover mogelijk rekening gehouden. Er is sprake van een 'onderhandelingsorganisatie', waarmee afspraken kunnen worden gemaakt over de wijze waarop de 'overkomst' wordt gerealiseerd en de prijs die daarvoor moet worden betaald. De bedragen die gesmokkelden voor de illegale binnenkomst moeten betalen zijn relatief laag en soms wordt er gewerkt met informele garanties van aankomst. Deze samenwerkingsverbanden kenmerken zich door een sterke etnische geslotenheid, die ook tot uitdrukking komt in de herkomstlanden van de gesmokkelde migranten. De loyaliteit naar elkaar wordt niet met geweld of met angst afgedwongen, maar is primair gebaseerd op gedeelde etniciteit, op verwantschap of op vriendschap. Gesmokkelde migranten verblijven tijdens hun transitreis veelal bij familieleden of bij de mensensmokkelaars in huis en zijn vrij om te gaan en staan waar ze willen. Het tweede type organisatiestructuur - het *bevelsnetwerk* - kent een groot aantal verdachten, die ieder afzonderlijk maar een beperkt aantal taken verrichten. Deze samenwerkingsverbanden zijn voor de uitvoering van het logistieke mensensmokkelproces beduidend minder sterk afhankelijk van hun etnische gemeenschap en er zijn over het algemeen dan ook minder 'buitenstaanders' bij betrokken. Typisch is voorts dat sommige leden van het samenwerkingsverband andere verdachten domineren en angst inboezemen. Anders geformuleerd: deze samenwerkingsverbanden zijn hiërarchischer van structuur dan die van het eerder besproken type. Het betreft samenwerkingsverbanden die te karakteriseren zijn in termen van 'bevelsorganisatie'. Tegelijkertijd oefenen deze samenwerkingsverbanden een grote controle uit op de gesmokkelde migranten door ze te bedreigen, angst in te boezemen en ook fysiek te mishandelen. Deze controle begint veelal reeds in het herkomstland van de gesmokkelde, strekt zich uit tot de familie van de gesmokkelde en duurt voort tot in het bestemmingsland. Gesmokkelden die tekortschieten als het erop aankomt de reis te betalen, kunnen door leden van dergelijke samenwerkingsverbanden gegijzeld worden of gedwongen worden voor hen te werken. Het lijkt er ook op dat deze samenwerkingsverbanden minder oog hebben voor de wensen van de door hen gesmokkelde migranten. Ze kenmerken zich voorts door een grotere mate van etnische differentiatie: de smokkelaars komen veelal uit verschillende herkomstlanden. Geweld en de angst slachtoffer te worden van geweld vormen een belangrijk organiserend principe in deze samenwerkingsverbanden.

In het algemeen kunnen we op basis van het bovenstaande concluderen dat mensensmokkelaars die gerekend kunnen worden tot een *onderhandelingsnetwerk* een andersoortige relatie met hun klanten onderhouden dan die van het *beveldnetwerk*. De sociale binding tussen gesmokkelde en mensensmokkelaar van het eerstgenoemde type benadert wat Sahlins (1972) heeft aangeduid als evenwichtige wederkerigheid, die terug te voeren is op instrumentele motieven. De sociale binding tussen gesmokkelde migranten en mensensmokkelaars die behoren tot het beveldnetwerk moet veeleer worden opgevat in termen van negatieve reciprociteit, die voor wat betreft de motieven van de smokkelaars is terug te voeren op exploitatie en financieel gewin.

Flexibiliteit, duurzaamheid en dynamiek

De dossierstudie maakt duidelijk dat de onderhavige samenwerkingsverbanden minder flexibel, duurzaam, fluïde en/of dynamisch zijn dan veelal in de literatuur over georganiseerde misdaadverbanden wordt verondersteld. Dit heeft alles te maken met hun sterke inbedding in etnische gemeenschappen en het belang van familiale en vriendschappelijke relaties binnen de verbanden; bindingen die zich juist kenmerken door een zekere mate van stabiliteit. Deze constatering geldt voor samenwerkingsverbanden van beide typen. Duurzame relaties zijn slecht te verenigen met de veronderstelde dynamiek en flexibiliteit van mensensmokkelorganisaties. Evenmin komen die dynamiek en flexibiliteit tot uitdrukking in hun werkwijze. Het is evident dat er in de mensensmokkelverbanden enige kennis bestaat omtrent toelatingsbeleid, asielprocedure en opsporingsactiviteiten. Mensensmokkelaars werken in toenemende mate met (vervalste) reisdocumenten, schermen zich van politie en justitie af door het gebruik van mobiele telefoons en codetaal en proberen waar mogelijk (deel)vervoer goed voor te bereiden. Eveneens is duidelijk dat mensensmokkelaars proberen in te spelen op bestaande en nieuw opgeworpen controlemaatregelen, zij het dat ze dit lang niet altijd op even professionele wijze doen. In de *modus operandi* van mensensmokkelaars worden soms mogelijkheden benut die de asielprocedure hen biedt zonder dat rekening wordt gehouden met eventuele negatieve consequenties voor gesmokkelde migranten. Er is dus hooguit sprake van een beperkte flexibiliteit in de werkwijze van sommige mensensmokkelverbanden.

In de geanalyseerde opsporingsonderzoeken hebben we verder geen aanwijzingen kunnen vinden dat de desbetreffende criminele samenwerkingsverbanden hun bestemmingslanden onder invloed van toelatingsbeleid en/of opsporingsactiviteiten veranderen. Geen enkel samenwerkingsverband is op eigen initiatief afgeweken van het vervoeren van gesmokkelde migranten naar het initiële bestemmingsland. Ook deze bevinding doet afbreuk aan het veronderstelde fluïde en dynamische karakter van de samenwerkingsverbanden. Het onderzoeksmateriaal laat juist zien dat de inbedding in etnische gemeenschappen en de familiale en vriendschappelijke relaties die hieraan ten grondslag liggen de criminele samenwerking op het onderhavige terrein veeleer een duurzaam en statisch karakter geven.

Over de betekenis van Rotterdam

Blijkens de dossierstudie speelt Rotterdam op vijf manieren een rol van betekenis voor de samenwerkingsverbanden die zich met mensensmokkel bezighouden.

In de eerste plaats blijkt Rotterdam als een transitstad te fungeren: de laatste stad waar gesmokkelde migranten zich verzamelen om vervolgens verder te worden gesmokkeld naar Engeland of een ander land. De betekenis van Rotterdam als eindbestemming komt overigens ook naar voren uit de interviews met de gesmokkelde illegale vreemdelingen. In de tweede plaats bieden Rotterdam en omgeving met hun omvangrijke migrantengemeenschappen de samenwerkingsverbanden emplooi in de vorm van nieuw uit te voeren smokkeloperaties. Een niet te verwaarlozen deel van de te smokkelen personen diende zich lokaal (vanuit Nederland of omliggende landen) op basis van de naamsbekendheid bij de smokkelaars aan. In de derde plaats biedt Rotterdam mogelijkheden tot ondersteuning vanuit de gemeenschappen van landgenoten - landgenoten die uit loyaliteit tegenover gesmokkelden of verdachten steun boden in de vorm van huisvesting voor gesmokkelden of uitlenen van reisdocumenten en zich financieel garant stelden voor de gesmokkelden. In de vierde plaats heeft Rotterdam als 'immigrantenstad' mogelijkheden om grote aantallen gesmokkelde migranten in een beperkt aantal huizen te huisvesten zonder dat dit argwaan in de buurt opwekt. In de vijfde plaats lijkt Rotterdam gebruikt te worden vanwege de strategische ligging ten opzichte van Engeland en de logistieke facilitieit-

ten waaronder in het bijzonder de haven en de mogelijkheden die hiermee samengaan. Deze kenmerken zijn overigens van toepassing op verschillende grootstedelijke locaties, en dus niet uniek voor Rotterdam. Tegelijkertijd is het opmerkelijk dat in verschillende opsporingsonderzoeken Rotterdam met zijn directe omgeving als transitlocatie centraal staat, terwijl de smokkelreis een voortzetting heeft gekregen naar Engeland via Belgische en/of Franse steden.

Suggesties voor beleid

Beide typen criminele samenwerkingsverbanden zijn moeilijk te bestrijden: het *onderhandelingsnetwerk* door zijn inbedding in familiale en etnische netwerken, het beveldnetwerk ook door zijn professionaliteit en multinationale karakter. De bestrijding van mensensmokkel vergt derhalve een gedifferentieerde aanpak: enerzijds verdergaande vormen van gecoördineerde, internationale samenwerking ter bestrijding van professionele mensensmokkelorganisaties, anderzijds een lokale aanpak door de regiopolitie ter bestrijding van de kleinschalige, informele mensensmokkelorganisaties. Voor de bestrijding van *onderhandelingsnetwerken* is bovenal een realistisch en systematisch inzicht nodig in de etnische gemeenschappen die in Nederland verblijven en in de bestaande mogelijkheden tot illegale tewerkstelling, illegale huisvesting en opvang binnen de eigen gemeenschap. Aandacht voor het logistieke proces - bijvoorbeeld geavanceerde maatregelen in de sfeer van identificatie en camera-toezicht - kan de kwetsbaarheden van mensensmokkelorganisaties blootleggen. Behalve naar het bestrijden van mensensmokkel dient de aandacht van de overheid ook uit te gaan naar de achterliggende oorzaken van mensensmokkel. De overheid zou gegeven de hardnekkige vraag naar goedkope en flexibele arbeid moeten bezien in hoeverre selectieve en tijdelijke vormen van arbeidsmigratie van laag opgeleide, niet-westerse migranten naar Nederland kunnen worden geformaliseerd.

Staring, R., G. Engbersen, H. Moerland, N. De Lange, D. Verburg, E. Vermeulen en A. Weltevrede (2005). *De sociale organisatie van mensensmokkel*. Uitgeverij Kerckebosch: Zeist (Politiewetenschap, nr. 23, ISBN 90.6720.367.X).

Literatuur

DiMaggio, P. (2001). Conclusion; *The Futures of Business Organization and Paradoxes of Change*. In: Paul Dimaggio (ed.), *The Twenty-First-Century Firm. Changing Economic Organization in International Perspective*. Princeton / Oxford: Princeton University Press: 210-43.

Portes, A., L. E. Guarnizo, et al. (1999). *The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promise of an Emergent Research Field*. *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 217-237.

Sahlins, M. (1972). *Stone Age Economics*. London: Tavistock Publications.

Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur

Dr. Hans Nelen (Vrije Universiteit Amsterdam)

De opvattingen over de omvang, aard en afdoening van corruptie in Nederland lopen sterk uiteen. Dat leidt soms tot felle discussies in de politiek, in de media en in de samenleving. Is ons openbaar bestuur integer of zijn meer ambtenaren en politici corrupt dan vaak wordt gedacht? Gaat het bij corrupte functionarissen om zonderlingen of kan het iedereen overkomen? Hebben bestuur, politie en justitie een goed beeld van het probleem of is slechts het topje van de ijsberg zichtbaar?

In het zojuist verschenen boek *Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur* is de bestaande kennis over ambtelijke en bestuurlijke corruptie geïnventariseerd en wordt tevens verslag gedaan van nieuw wetenschappelijk onderzoek. Op basis van een enquête die overheidsbreed was uitgezet wordt inzicht verschaft in de opvattingen binnen het bestuur over corruptie, de gevallen die ontdekt worden en de interne onderzoeken die binnen overheidsinstellingen naar corruptie worden uitgevoerd. Het tweede onderdeel van het rapport betreft een kwalitatieve beschrijving en analyse van tien corruptiegevallen. Centraal staan in dit deel vragen als "Om wat voor daders gaat het?", "Wat zijn hun motieven?", "Wat leidt tot het afglijden van ambtenaren en politici?" et cetera. In het derde deel van het boek wordt verslag gedaan van het onderzoek naar de strafrechtelijke afdoening van corruptiezaken: de onderzoeken door justitie, de vervolging en de straffen. De belangrijkste bevindingen van het onderzoek worden hieronder op een rij gezet.

Omvang

Het nieuwe onderzoek bevestigt het beeld dat uit eerdere onderzoeken opdoemt: gegevens over de interne onderzoeken in de overheidssector en over het aantal strafrechtelijke onderzoeken leiden tot relativerende conclusies over de omvang van ambtelijke corruptie in de zin van omkoping. In Nederland vinden jaarlijks naar schatting 130 interne en 50 strafrechtelijke onderzoeken naar corruptie in de overheidssector plaats.

Het onderzoeksmateriaal geeft echter geen aanleiding tot zelfgenoegzaamheid en rustig achterover leunen. Een vergelijking van het aantal interne en strafrechtelijke onderzoeken aan de ene kant en van de gegevens over wat wordt gesignaleerd in de werkomgeving aan de andere kant tendeeft in de richting van de conclusie dat op gedrag dat 'officieel' als corruptie wordt aangemerkt anders en serieuzer wordt gereageerd dan op gedrag dat in officiële registratiesystemen niet wordt weggeschreven als corruptie maar daar wel dicht tegen aankruipt, zoals vriendjespolitiek, belangenverstengeling en collusie.

Daar komt bij dat binnen de overheid de aantallen corruptiemeldingen en corruptieonderzoeken zelden goed en eenduidig worden geregistreerd. Dat maakt het moeilijk goed zicht te krijgen op de aantallen interne onderzoeken naar corruptie.

Aard

Uit het enquêteonderzoek is een aantal ambtelijke diensten of verrichtingen als extra corruptiegevoelig uit de bus gekomen: de inkoop van goederen en diensten, het verlenen van vergunningen, subsidies en aanbestedingen (opdrachtverlening), de (omgang met) vertrouwelijke informatie en intern beheer, goederen en geld. De bestudeerde casuïstiek en ander onderzoek bevestigen dat beeld, met dien verstande dat uit deze bronnen ook de gevoeligheid van het verstrekken van paspoorten, visa, verblijfsvergunningen en dergelijke naar voren komt.

Opmerkelijk is dat een aantal als kwetsbaar beschouwde beleidsterreinen vrijwel ontbreken in het in dit rapport gepresenteerde nationale overzicht van corruptieonderzoeken. Over sectoren als landbouw, natuurbeheer en milieu, sociale zekerheid en volkshuisvesting is in termen van lopend en afgesloten corruptieonderzoek bijzonder weinig informatie voorhanden. Gezien de grote (financiële) belangen die in deze sectoren op het spel staan en de strikte regelgeving en toezicht die er vigeeren, is het hoogst onaannemelijk dat deze beleidsterreinen gevrijwaard zijn gebleven van ambtelijke corruptie. Veeleer lijkt het er op dat in de genoemde sectoren onvoldoende gericht naar het fenomeen corruptie wordt gekeken.

Uit de enquête die is afgenomen binnen departementen, de provincies, de rechterlijke macht, de waterschappen en zelfstandige bestuursorganen komt naar voren dat binnen die overheden en organen slechts enkele bestuurders en politici onderwerp van corruptieonderzoek zijn geweest. Op gemeentelijk niveau ligt dat in die zin anders, dat vooral in de kleinere gemeenten de corruptieonderzoeken relatief vaker betrekking hebben op de handel en wandel van een lokale politicus. Ook in de tien gevalstudies die zijn verricht werden gevallen aangetroffen met corruptiebeschuldigingen over wethouders. Daarbij ging het om relaties met het lokale bedrijfsleven. Overheidsfunctionarissen die corruptiegevoelig blijken te zijn, moeten niet worden beschouwd als 'grijze muizen'. Veelal gaat het om sterke persoonlijkheden die binnen de ambtelijke organisatie te boek staan als opvallende, kleurrijke en geslepen regelaars. Ze hebben vaak de vrijheid of eisen die op om zelfstandig zaken te regelen en staan bekend als doortastend en ondernemend.

Het onderzoeksmateriaal wijst verder uit dat de omkoper en de omgekochte elkaar voorafgaande aan de integriteitschending meestal al goed kennen. Het gaat niet louter om zakelijke of instrumentele relaties, regelmatig komt een element van vriendschap of affectie om de hoek kijken. Wat hierin een rol speelt is dat vertrouwen van groot belang is voor duurzame corruptierelaties. Het is dan ook niet toevallig dat soms bruggen worden geslagen tussen ambtenaren en de buitenwereld langs de weg van partners, familieleden of vrienden. De relatie tussen prestatie en tegenprestatie is ook vaak indirect. Binnen een duurzame relatie worden diensten of gunsten geruild, maar dat gebeurt dan niet op hetzelfde moment, noch op de directe wijze van 'voor wat hoort wat'. Zelden gaat het bovendien om erg grote bedragen.

Strafrechtelijke afdoening

De empirische studie heeft duidelijk gemaakt dat de reguliere politie de meeste opsporingsonderzoeken op corruptiegebied verricht. Ook de Rijksrecherche neemt een substantieel deel van de opsporingsonderzoeken voor zijn rekening. Afgezien

van de FIOD-ECD zijn de bijzondere opsporingsdiensten nauwelijks geïnvolveerd in corruptieonderzoek.

In ongeveer een derde deel van de opsporingsonderzoeken wordt jegens één of meer van de hoofdverdachten een vervolging ingesteld. In vergelijking met onderzoek dat dertien jaar geleden werd uitgevoerd, is het aantal vervolgingen bijna verdubbeld. Het OM blijkt bij het seponeren van zaken in belangrijke zin rekening te houden of de mogelijkheid bestaat van een ander dan strafrechtelijk optreden; in geval dat het bevoegd gezag reeds disciplinaire maatregelen jegens de betrokken ambtenaar heeft getroffen of van plan is dat te doen en de overtuiging bestaat dat daarmee maatschappelijk gezien kan worden volstaan, wordt geseponeerd.

Een eenmaal in gang gezette strafrechtelijke vervolging resulteert in corruptiezaken in negen van de tien gevallen in een strafrechtelijke veroordeling. Het komt weliswaar voor dat verdachten voor onderdelen van de tenlastelegging worden vrijgesproken – soms ook voor het corruptie-element – maar volledige vrijspraken zijn een zeldzaamheid.

De meest frequent opgelegde onvoorwaardelijke straf is de werkstraf. Combinaties met andere straffen komen regelmatig voor, waarbij de vrijheidsstraf of de geldboete vaak voorwaardelijk wordt opgelegd. Onvoorwaardelijke vrijheidsstraffen zijn in een periode van tien jaar opgelegd aan welgeteld 77 personen.

Tot slot

Aan het eind van het rapport zijn de contouren geschetst van een nieuw op te zetten corruptie-monitor. Voor een deel wordt qua onderzoeksmethoden en bronnen voortgeborduurd op de instrumenten waarvan in het kader van dit onderzoek reeds gebruik is gemaakt. Voor een deel wordt gepleit voor het gebruik van nieuwe onderzoeksmethoden. Ten aanzien van de oude instrumenten is stilgestaan bij het belang van een uniforme registratie van integriteitschendingen in het openbaar bestuur. Wat de nieuwe onderzoeksmethoden betreft is een lans gebroken voor een onderzoeksstrategie die meer dan tot nu toe er op is gericht om personen en organisaties informatie te laten verschaffen over het eigen gedrag.

Huberts, L.W.J.C. en J.M. Nelen (2005). *Corruptie in het Nederlandse openbaar bestuur; omvang, aard en afdoening; deel IV*. Utrecht: Lemma BV.

Criminaliteit en rechtshandhaving in de Euregio Maas-Rijn

Drs. Toine Spapens en prof. dr. Cyrille Fijnaut (Universiteit van Tilburg)

De Euregio Maas-Rijn is – met onder meer steden als Maastricht, Luik en Aken – één van de meest geïurbaniseerde grensgebieden in de Europese Unie. Bovendien zijn er in het gebied van oudsher nauwe sociale en economische banden tussen de bewoners, die sinds het totstandkomen van het vrije verkeer van personen, goederen en diensten in de Europese Unie alleen maar sterker zijn geworden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat deze verwevenheid ook tot uitdrukking komt in allerlei vormen van grensoverschrijdende criminaliteit. Voor de Belgische, Duitse en Nederlandse politieke en justitiële autoriteiten in de Euregio vormen de landsgrenzen echter nog altijd een belangrijk obstakel, vooral vanwege allerlei kleinere en grotere verschillen in (strafvorderlijke) bevoegdheden, in de organisatie en werkwijze, en in de ter beschikking staande menskracht en middelen. Verbetering van de justitiële en politieke samenwerking staat in de Euregio dan ook al tientallen jaren hoog op de agenda. Het ontbrak tot op heden echter aan een systematisch beeld van de precieze aard van de grensoverschrijdende misdaad in de Euregio Maas-Rijn en aan inzicht in de knelpunten die zich in de dagelijkse samenwerking voordoen. De Universiteit van Tilburg heeft in het afgelopen jaar nader onderzoek naar deze vraagstukken verricht.

Het vervaardigen van een transnationaal criminaliteitsbeeld bleek geen sinecure. In 'gewone' criminaliteitscijfers of -analyses wordt aan grensoverschrijdende misdaad niet of nauwelijks aandacht besteed. Bovendien hanteert men in uiteenlopende landen totaal verschillende definities van op het oog dezelfde delicten. Vrijwel alle vormen van misdaad worden in België, Duitsland en Nederland uiteenlopend gedefinieerd, en cijfers uit de drie landen zijn dan ook onvergelykbaar. Over nagenoeg alle criminele fenomenen moest dan ook op het meest basale niveau informatie worden verzameld, wat een tijdrovende aangelegenheid was. Ten behoeve van de analyse zijn rechtshulpverzoeken, dossiers van afgesloten opsporingsonderzoeken en informatie

uit de bedrijfsprocessensystemen geraadpleegd. Voorts werden gesprekken gevoerd met 43 functionarissen van justitie, politie en andere overheidsdiensten in België, Duitsland en Nederland.

In het onderzoek is zowel aandacht besteed aan veel voorkomende criminaliteit als aan zware en georganiseerde misdaad. Een belangrijk deel van de grensoverschrijdende misdaad in de Euregio Maas-Rijn valt in de eerste categorie. Het betreft bijvoorbeeld winkeldiefstallen, diefstallen uit of vernielingen aan auto's, (kleinschalige) drugsdelicten, relatieconflicten en rijden onder invloed. Ook verkeersovertredingen maken getalsmatig een belangrijk deel uit van het rechtshulpverkeer. De nadruk van het onderzoek lag daarentegen op vormen van zware en georganiseerde criminaliteit. In de Euregio Maas-Rijn bleken grensoverschrijdend opererende criminele samenwerkingsverbanden zich vooral bezig te houden met voertuigdiefstal, woninginbraak, de handel in verdovende middelen, de productie van verdovende middelen, mensenhandel en BTW-fraude. In het Nederlandse deel van de Euregio, in de provincie Luik en in de stad Aken worden aanzienlijk meer auto's gestolen dan gemiddeld in respectievelijk Nederland, België en Duitsland. Ook de georganiseerde handel in verdovende middelen is een Euregionaal probleem. Zowel individuele drugsconsumenten als 'detailhandelaars' uit met name Duitsland, maar ook uit België en Frankrijk, reizen regelmatig naar vooral het zuiden van Limburg om aldaar verdovende middelen in te kopen. Voorts worden, vooral in het Belgisch-Nederlandse grensgebied, cannabis en synthetische drugs geproduceerd. In de Belgische arrondissementen Tongeren, Hasselt en Eupen werden in de afgelopen tijd grootschalige kwekerijen ontmaskerd die door Nederlanders waren opgezet. De productie van synthetische drugs wordt door criminele samenwerkingsverbanden, uit oogpunt van afscherming, vaak verdeeld over het Belgische en Nederlandse deel van de Euregio Maas-Rijn, terwijl uit Duitsland grondstoffen worden betrokken. In de Euregio blijken drie typen dadergroepen actief. Om te beginnen zijn er de *lokaal gevestigde dadergroepen* die een belangrijk deel van hun illegale activiteiten ook in de Euregio uitvoeren. Zij houden zich met name bezig met voertuigdiefstal, drugshandel, drugsproductie, illegale wapenhandel, BTW-fraude, mensenhandel en overvallen.

Ten tweede zijn er *bovenregionale dadergroepen* die niet alleen in de Euregio Maas-Rijn, maar vooral ook elders actief zijn. Dadergroepen waarin uiteenlopende nationaliteiten vertegenwoordigd zijn, houden zich in de Euregio bijvoorbeeld bezig met het verschaffen van tijdelijk onderdak aan illegale immigranten, met de tijdelijke opslag en de verdere verhandeling van gestolen goederen en illegale sigaretten.

Tot slot spelen mobiele *Oost- en Zuidoost-Europese dadergroepen* een belangrijke rol. Zij verblijven voor kortere of langere tijd in het gebied van de Euregio en plegen aldaar aanzienlijke aantallen delicten. Deze groepen kenmerken zich door polycriminaliteit. Albanese dadergroepen houden zich bezig met georganiseerde woninginbraak, voertuigdiefstal, overvallen en mensensmokkel en -handel. Hun activiteiten lijken inmiddels deels te zijn overgenomen door Roemeense groepen. Groepen Litouwers houden zich vooral bezig met voertuigdiefstal.

De justitiële en politieke samenwerking in de Euregio Maas-Rijn, verloopt op veel punten uitstekend, maar uiteraard is op andere punten verbetering mogelijk. De onderzoekers bevelen aan om de uitwisseling van informatie in de Euregio verder te intensiveren en vooral ook te versnellen. Zowel individuele daders als criminele samenwerkingsverbanden trekken nog altijd teveel profijt van het gegeven dat politiediensten in het ene land over informatie beschikken waar men in het andere land geen weet van heeft. De oprichting van een gemeenschappelijk grenscommissariaat, waaraan thans in de Euregio Maas-Rijn wordt gewerkt, is in dat licht een goede ontwikkeling.

Op het vlak van de zware misdaad ontbrak het voorts lange tijd aan structureel overleg in de voorfase van het opsporingsonderzoek, dat wil zeggen: de fase waarin keuzes worden gemaakt ten aanzien van criminele samenwerkingsverbanden die met voorrang onderwerp moeten worden van opsporing. Onder auspiciën van het Bureau Euregionale Samenwerking is dergelijk overleg thans gestart.

Ten slotte kunnen bestuurlijke maatregelen uitermate effectief zijn om de infrastructuur waar-van voor illegale activiteiten gebruik wordt gemaakt, in te perken. Daarbij valt specifiek te denken aan de autobranche, huissjermelkers en verhuurders van bedrijfsobjecten. Er wordt aanbevolen om een dergelijke aanpak, vanwege de zichtbare of te verwachten verschuivingseffecten, ook in een Euregionaal kader af te stemmen.

Toine Spapens en Cyrille Fijnaut (2005). *Criminaliteit en rechtshandhaving in de Euregio Maas-Rijn*. Antwerpen: Uitgeverij Intersentia. ISBN: 90-5095-477-4 (Te bestellen via de website van Uitgeverij Intersentia).

Discussie

Bedrijfsleven en risico's van georganiseerde criminaliteit

Dr. ir. Jan Terpstra (IPIT, Universiteit Twente)

In veel westerse landen worden preventie en controle van criminaliteit en onveiligheid steeds meer niet alleen als verantwoordelijkheid gezien van politie en justitie. Ook andere partijen, zoals bedrijven, burgers en maatschappelijke organisaties, krijgen hier verantwoordelijkheden toebedeeld. Deze ontwikkeling doet zich ook voor met betrekking tot de risico's van georganiseerde criminaliteit. Het bedrijfsleven wordt geacht zelf maatregelen te nemen om deze risico's te voorkomen en eventuele schade zoveel mogelijk te beperken.

Belangrijke vraag daarbij is echter wat het bedrijfsleven doet aan preventie en controle van risico's van georganiseerde misdaad. Welke strategieën worden daarbij gehanteerd?

Deze vragen zijn aan de orde gekomen in een studie uitgevoerd door het Instituut voor Maatschappelijke Veiligheidsvraagstukken (IPIT) van de Universiteit Twente, in samenwerking met de Vakgroep Criminologie van de Vrije Universiteit Amsterdam. Deze studie maakt onderdeel uit van een omvangrijk Europees onderzoeksprogramma, genaamd IKOC ('Improving Knowledge on Organized Crime to develop a common European approach'). Dit programma wordt gecoördineerd door professor Ernesto Savona van het instituut Transcrime (Italië).

Het onderzoek heeft zich geconcentreerd op de strategieën van het bedrijfsleven in drie economische sectoren, namelijk de transportsector (waarbij de aandacht zich richt op zowel bedrijven in de Rotterdamse haven, als op het goederentransport over de weg), banken en de muziekindustrie. Deze drie sectoren werden gekozen omdat zij elk een eigen economische structuur hebben. Bovendien verschillen zij ook naar de specifieke risico's van georganiseerde misdaad waar zij mee worden geconfronteerd.

Motieven en strategieën

Voor bedrijven kunnen er zeer uiteenlopende redenen zijn om aandacht te besteden aan de risico's van georganiseerde criminaliteit. Vaak zal het voor bedrijven onbekend of irrelevant zijn of en in hoeverre de risico's waarmee zij geconfronteerd worden, gevolg zijn van georganiseerde misdaad of van andere vormen van criminaliteit. Deze strategieën kunnen bovendien (deels) door andere overwegingen zijn ingegeven dan die van criminaliteitsreductie. Veel van deze strategieën berusten op kosten-baten-overwegingen. Daarbij gaat het vaak niet alleen om financiële aspecten, maar bijvoorbeeld ook om de reputatie van een onderneming of sector. Ook zorgen over de continuïteit van het bedrijf of de integriteit van de werknemers kunnen een rol spelen. Soms zijn er externe omstandigheden nodig om bedrijven ertoe te brengen aan deze thematiek aandacht te besteden. Het kan daarbij gaan om nieuwe regels of wetgeving, druk van een overheid of invloed van een toezichtorgaan. Ook schandalen of andere dramatische gebeurtenissen kunnen bedrijven ertoe brengen aan deze thematiek aandacht te gaan besteden.

Strategieën

De strategieën van het bedrijfsleven gericht op de risico's van georganiseerde misdaad kunnen worden onderverdeeld in drie globale categorieën.

- In de eerste plaats zijn er strategieën die vooral zijn gericht op de *voorwaarden* van criminaliteitsreductie. Deels worden deze uitgevoerd door brancheorganisaties, bijvoorbeeld het lobbyen bij de overheid voor bepaalde maatregelen, het bevorderen van een risicobesef en deskundigheid bij de achterban of het bevorderen van samenwerking tussen de bedrijven onderling of met publieke partners. Daarnaast zijn er hier maatregelen bij de bedrijven zelf, zoals het ontwikkelen van expertise rond risico's van (georganiseerde) misdaad, bijvoorbeeld in de vorm van security management.

- Ten tweede zijn er strategieën die meer rechtstreeks zijn gericht op *criminaliteits-*

preventie. Ook hier gaat het om zeer uiteenlopende maatregelen van bedrijven, zoals beveiligingsmaatregelen, aantrekken of inhuren van bewakingspersoneel, het screenen van nieuwe werknemers, controle op nieuwe werknemers, het ontwikkelen van bepaalde melding- en rapportage-systemen, het aanpassen van routineactiviteiten of zelfs het productieproces binnen de onderneming of het ontwikkelen van een nieuwe legale markt die de behoefte aan de illegale markt moet ondermijnen.

- Ten derde hanteren bedrijven reactieve strategieën. Deze zijn vaak niet zozeer gericht op de reductie van (georganiseerde) criminaliteit zelf, maar op de reductie van de gevolgen daarvan. Geprobeerd wordt bijvoorbeeld de verliezen en schade te verhalen. Ook zijn hier allerlei strategieën te vinden gericht op het opsporen van gestolen goederen.

Belemmeringen

Er zijn vele factoren en omstandigheden die kunnen belemmeren dat bedrijven en sectoren strategieën gericht op de risico's van georganiseerde criminaliteit ontwikkelen of overnemen. Uiteraard verschillen deze per bedrijf en sector. Toch zijn er enkele gemeenschappelijke lijnen in te ontdekken. Een gebrekkig besef van de risico's, maar ook een tekort aan deskundigheid en informatie kan hierbij een belangrijke rol spelen. Bedrijven kunnen bovendien vrezen dat dergelijke strategieën tot extra kosten zullen leiden of tot verstoring van belangrijke productie-, transport- of dienstverleningsprocessen. Indien bedrijven de kosten van deze strategieën kunnen afwentelen op andere partijen (de overheid, andere ondernemingen als een toeleverancier of een verzekeringsmaatschappij) zullen deze bezwaren minder zwaar wegen. Veel van de in het voorgaande genoemde strategieën berusten mede op samenwerking, zowel tussen ondernemingen onderling als met publieke partijen als politie, gemeente of Openbaar Ministerie. Beide vormen van samenwerking komen in de praktijk soms moeizaam tot stand.

Tot slot

Deze studie biedt een eerste zicht op de strategieën van het bedrijfsleven ten aanzien van de risico's van georganiseerde criminaliteit. Tegelijk blijven er ook belangrijk vragen over. Zo is er weinig zicht op de praktische uitvoering en effecten van deze strategieën.

Belangrijke vragen kunnen er worden gesteld met betrekking tot de relatie tussen publieke en private partijen bij deze strategieën. In hoeverre lopen activiteiten van private en publieke partijen gericht op de preventie en controle van risico's van georganiseerde criminaliteit parallel aan elkaar? In hoeverre komt in de praktijk de beoogde samenwerking tot stand of blijven het hier twee gescheiden werelden met elk hun eigen opvattingen en regels?

Activiteiten van private partijen met betrekking tot risico's van georganiseerde criminaliteit kunnen aanzienlijke gevolgen hebben voor burgers. Daarom zijn hier vragen naar publieke verantwoording en naar eisen van billijkheid en rechtvaardigheid op hun plaats. De privatisering van verantwoordelijkheden op dit terrein mag er niet toe leiden dat de betekenis van veiligheidsstrategieën van private bedrijven en organisaties voor de veiligheid als publiek goed niet meer op de publieke agenda aan bod komen.

Over dit onderzoek zal naar verwachting eind 2005 en in de loop van 2006 gepubliceerd worden. Nadere inlichtingen bij: Jan Terpstra, IPIT, J.B.Terpstra@utwente.nl

Onderzoek in het buitenland

Mondialisering en illegale markten

Dr. Damián Zaitch (Criminologie, Erasmus Universiteit Rotterdam)

Slawomir Redo (2004) doet in *Organized Crime and Its Control in Central Asia* verslag van de verschillende verschijningsvormen van georganiseerde misdaad in de centraal Aziatische landen Kazakstan, Tadzjikistan, Turkmenistan, Oezbekistan en de Kyrgysische Republiek en biedt daarmee in 220 pagina's waardevolle kennis over een relatief onbekende regio van de wereld. Corrupt bestuur, langdurige etnische tegenstellingen en geografische omslotenheid door drugsproducerende landen

zijn factoren die goed samengaan met de aanwezigheid van georganiseerde misdaad waaronder de internationale handel in wapens, mensen en drugs, mensensmokkel en witwassen. De verschillende betrokken groepen, de oorzaken en omvang van de problematiek wordt in dit boek geschetst waarbij de relaties van georganiseerde misdaad met islamitische en etnische tradities en de geopolitieke machtsverhoudingen in de regio een duidelijke meerwaarde aan dit boek geven. De auteur, die in dienst van de United Nations Office on Drugs and Crime jarenlang zelf in het gebied werkzaam was, heeft een geschiedenis van de centraal Aziatische 'criminele tradities en mentaliteit' opgenomen, die de bestendigheid van de regionale georganiseerde misdaadproblematiek inzichtelijk maakt.

Witwaspraktijken beperken zich uiteraard niet tot Centraal Azië, (inter)nationale pogingen om het 'witwassen van criminele gelden' tegen te gaan, zijn in eerste instantie ontwikkeld in de internationale strijd tegen drugs, maar worden in toenemende mate ingezet om andere vormen van criminaliteit, waaronder recentelijk ook terrorisme, te bestrijden. Deze pogingen hebben geresulteerd in een indrukwekkend pakket aan maatregelen en gedragscodes voor financiële instituties en transacties over de gehele wereld om witwassen tegen te gaan. Tot dusverre zijn er echter betrekkelijk weinig studies naar de consequenties en effectiviteit van deze maatregelen verricht. Peter Reuter en Edwin Truman (2004) beschrijven in *Chasing Dirty Money: Progress on Anti-Money Laundering* niet alleen kenmerken en omvang van witwassen en het pakket aan maatregelen in het huidige anti-witwas regime, maar ontwikkelen ook een model om de effectiviteit van dit regime te kunnen bepalen. De auteurs passen dit toe op het huidige systeem van maatregelen en geven bovendien voorstellen ter verbetering van het systeem.

Ook in de publicatie van Jyoti Trehan (2004) staat het witwassen van criminele gelden centraal, zij het dat het hierin maar in beperkte mate gaat over de anti-witwasmaatregelen en de effectiviteit hiervan. In *Crime and Money Laundering: The Indian Perspective* gebruikt Trehan de Indiase context om de krachten die de verschillende 'witwasmethodes' bepalen en de (justitiële) reacties in een gemondialiseerde wereld te begrijpen. Onder deze krachten vallen onder meer de parallelle misdaadeconomie die een gezonde economie van veel staten in gevaar brengt; de onvermijdelijke nexus van zwarte markten en kapitaalvlucht, terrorisme als dreiging voor de nationale veiligheid; de bijzondere kwetsbaarheid van economieën in transitie; het gebruik van legale fronts door criminelen en ook de vaardigheid van criminelen om nieuwe misdaden te begaan voordat ze begrepen en gecriminaliseerd zijn. Het boek is gebaseerd op jarenlange ervaring met transnationale opsporing, veldonderzoek en gesprekken met een breed palet aan deskundigen uit India (en elders) en biedt daarmee gedetailleerde inzichten en analyses in de problematiek van witwassen.

De rol van mondialiseringsprocessen en lokale factoren in relatie tot de groei van hedendaagse slavernij, waaronder de handel in vrouwen en kinderen en andere vormen van gedwongen arbeid, staat centraal in de door Christien van den Anker (2004) geredigeerde bundel *The Political Economy of New Slavery*. Vijftien auteurs bieden inzichten met betrekking tot achtergronden en oorzaken van moderne slavernij, beleid en wetgeving, NGO campagnes en onderzoek op dit terrein. Het laatste deel beschrijft ook mogelijke verbeteringen van (inter)nationale wetgeving en maatregelen die de slachtoffers zouden kunnen ondersteunen. Bovendien hebben auteurs in deze multidisciplinair ingevulde bundel veel aandacht voor hoe economische ontwikkelingen, sociale veranderingen en politieke druk op nationale overheden kunnen worden ingezet om mensenhandel een halt toe te roepen.

Om mensensmokkel beleidsmatig en repressief effectief te kunnen aanpakken, wijzen Sheldon Zhang en Ko-Lin Chin (2004) op het belang van kennis over het delict en hoe het door betrokkenen gewaardeerd wordt. De auteurs beschrijven bovenal in *Characteristics of Chinese Human Smugglers* (uitgegeven door het National Institute of Justice) de belangrijkste uitkomsten van hun studie naar de werkwijze van Chinese mensensmokkelorganisaties in de Verenigde Staten. De onderzoekers onderscheiden zich van veel andere wetenschappelijke studies over georganiseerde misdaad door te rade te gaan bij de bron: de mensensmokkelaars zelf. Interviews met smokkelaars en observaties in zowel de Verenigde Staten als in China resulteren in een beeld van mensensmokkelaars als 'normale burgers' met een sociaal netwerk dat in belangrijke mate hun criminele activiteiten ondersteunt. Opsporingsinstanties dienen rekening te houden met deze unieke kenmerken van mensensmokkelorganisaties en hoe mensensmokkelaars worden gezien door hun klanten en omgeving. Sheldon Zhang zal op 12 oktober als gast aanwezig zijn op

de CIROC-studiedag over 'georganiseerde misdaad en mensensmokkel'.

Redo, S. (2004). *Organized Crime and Its Control in Central Asia*. Huntsville: Office of International Criminal Justice (www.oicj.org) (pp. 123) ISBN: 0942511441.

Reuter, P., and E. Truman (2004). *Chasing Dirty Money: Progress on Anti-Money Laundering*. Washington DC: Institute for International Economics (pp. 218) ISBN: 0881323705.

Trehan, J. (2004). *Crime and Money Laundering: The Indian Perspective*. New York: Aspen Publishers (pp. 253) ISBN: 90419939X.

Van den Anker, C. (ed.). (2004) *The Political Economy of New Slavery*. London: Palgrave Macmillan (pp. 256). ISBN: 1403915237.

Zhang, S. and Ko-lin Chin (2004). *Characteristics of Chinese Human Smugglers*. Washington DC: National Institute of Justice, (pp. 18).

(<http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/204989.pdf>).

Signaleringen

Antonopoulos, Georgios A., J.A. Winterdyk (2005). *The techniques of neutralizing the trafficking of women: a case study of an active trafficker in Greece*. European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice. 13 (2): 136-147. Studie naar morele neutralisatietechnieken van vrouwenhandelaren, aan de hand van het werk van Sykes en Matza en een case studie van één vrouwenhandelaar.

Duyne, P.C. van, K. von Lampe, M. van Dijk, J.L. Newell (2005). *The organised crime economy. Managing crime markets in Europe*. Nijmegen: Wolf Legal Publishers. (Te bestellen via sales@wolfpublishers.nl).

Boekuitgave van de papers die zijn gepresenteerd op het jaarlijkse 'Cross-border crime Colloquium', waarbij wetenschappers uit het 'oude' en het 'nieuwe' Europa ingaan op georganiseerde misdaadmarkten (o.a. drugshandel, vrouwenhandel/mensensmokkel, illegale arbeid en sigaretten- en alcoholsmokkel) en op relaties met de bovenwereld, witwassen en beleid.

Klerks, P., en N. Kop (2005). *Verkennd onderzoek 'De analyse van criminele infra-structuren. Verslag van een pilotproject*. Politie en Wetenschap (www.politieenwetenschap.nl).

Studie naar de bruikbaarheid van het concept 'criminele infra-structuren' voor de preventie en beheersing van (georganiseerde) criminaliteit, op basis van literatuurstudie en empirisch deel wordt dit uitgewerkt in een schets van de 'local crime scene', met inbegrip van de daarbij betrokken personen, families, sociale netwerken, en de locaties die in dat verband worden gebruikt voor uiteenlopende doeleinden.

Morselli, C. (2005). *Contacts, Opportunities, and Criminal Enterprise*. Toronto / Buffalo / London: University of Toronto Press.

Het belang van sociale relaties en sociale netwerken voor criminele carrières in de georganiseerde misdaad, uiteengezet aan de hand van analyses van de levensverhalen van de internationale cannabishandelaar Howard Marks en Maffiabaas Sammy Gravano. Het boek is een bewerking van een dissertatie en artikelen die eerder zijn verschenen in *Crime, Law & Social Change*.

Nationaal Rapporteur Mensenhandel (2005). *Mensenhandel - Aanvullende kwantitatieve gegevens. Vierde rapportage van de Nationaal Rapporteur*. Den Haag: Bureau NRM.

Deze vierde rapportage van de Nationaal Rapporteur Mensenhandel bevat een cijfermatige update op basis van cijfers uit 2003 en enkele voorlopige cijfers uit 2004. De cijfers hebben betrekking op gemelde slachtoffers van mensenhandel, door de politie verrichte opsporingsonderzoeken naar mensenhandel en de vervolging van het delict. Daarnaast stipt het rapport enkele ontwikkelingen aan in de strijd tegen mensenhandel. Een punt van zorg is volgens het rapport de gebrekkige handhaving in de Nederlandse seksindustrie.

Working papers of the 11th United Nations Congress on Crime Prevention and Criminal Justice, April 18-25, 2005, in Bangkok)

([www.unodc.org/unodc/crime congress 11/documents.html](http://www.unodc.org/unodc/crime%20congress%2011/documents.html))

Sinds enige tijd zijn verschillende working papers van dit congres via de UNODC-website te downloaden over o.a. corruptie, drugs, financieel-economische criminaliteit, witwassen, georganiseerde misdaad en terrorisme.

CIROC-studiedagen

- 14 december 2005: 'Alternatieve strategieën ter bestrijding van georganiseerde criminaliteit'
- 15 maart 2006: 'Georganiseerde misdaad en de Derde Wereld'
- 17 mei 2006: 'Internationale smokkelparadijzen'

COLOFON

Redactie: dr. E.R. Kleemans en dr. R. Staring

CIROC

Vrije Universiteit Amsterdam

Kamer 5A-42,

De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam

email: ciroc@rechten.vu.nl

Tel: +31 (0) 20 598 6231

<http://www.ciroc.nl>